संस्कृत भाषा परिचयः

An Introduction to Sanskrit : Unit – IV

M. R. DWARAKANATH

१) श्लोक (Sloka)

शुक्लाम्बरधरं विष्णुं शशिवर्णं चतुर्भुजम् ।
प्रसन्नवदनं ध्यायेत् सर्वविघ्नोपशान्तये ॥

पदच्छेद (Word decomposition)

शुक्ल-अम्बर-धरं विष्णुं शशि-वर्णं चतुः-भुजं
प्रसन्न-वदनं ध्यायेत् सर्व विघ्न उपशान्तये ॥

अर्थ (Meaning)

For the resolution (उपशान्तये) of all (सर्व) obstacles (विघ्न) one should meditate (ध्यायेत्) on the one wearing pure white clothes (शुक्लाम्बरधरं), the all pervader (विष्णुं), the one with the complexion of moon (शशिवर्णं), the one with four hands (चतुर्भुजं) and the one who has a pleasant countenance (प्रसन्नवदनं).

२) सम्भाषण (Conversation)

भोः अधुना समयः कः	What is the time now?
पादोन त्रिवादनं जायते	It will be 2:45
तथा वा । तर्हि गृहं गच्छेयम्	Is that so! Then, I should go home
कः विशेषः	What is special?
मम भ्राता ग्रामत् आगच्छेत्	My brother should be arriving from the village
ज्येष्ठ भ्राता किल	The eldest brother?
सः ज्यायस् न ज्येष्ठः	He is elder not eldest
केन रूपेण आगमिष्यति	How is he coming?
धूम्रशकटे पञ्चवादने आगच्छेत्	He should arrive by train at 5:00
बहुशः विलम्बः स्यात्	It is likely to be late
अपि सपाद द्विघण्टा समयः अस्ति	There is still 2 and a quarter hours
उपविशतु च उपाहारः स्वीकरोतु तर्हि गच्छतु	Please sit, have some refreshments, then go
अद्य मा अस्तु । श्वः आवाम् आयायाव	Let it not be today. We will both come tomorrow
अवश्यं आयाहि	Come definitely
त्वम् कार्यालयात् कदा प्रत्यागच्छसि	When do you return from work?

३) शब्द कोशः (Vocabulary)

३-अ) सुबन्ताः (Nouns, Adjectives, etc.)

अरत्निः	Elbow	मुष्टिः	Fist
मणिबन्धः	Wrist	नाभिः	Navel
श्मश्रु	Beard	हनुः	Jaw
ओष्ठः	Lip	पक्ष्मन्	Eyelash
पक्षः	Wing	पक्षिन्	Bird
लाङ्गूलं	Tail	लाङ्गूलिन्	Monkey
शृगालः	Fox	वृकः	Wolf
मक्षिका	Fly	अलिः	Bee
कदली	Banana	नारिकेलः	Coconut
अञ्जीरं	Fig	नारङ्गः	Orange
पिङ्गलः	Brown	पाटलः	Pink
नीललोहित	Purple	धूसरः	Gray
ह्रस्व	Short	दीर्घ	Long
शान्त	Calm	चण्ड	Fierce

३-इ) तिङन्ताः (Verbs) : The roots and (stems) of more Sanskrit verbs:

अर्ह् (अर्ह)	deserve	ऊह् (ऊह)	guess
कृष् (कर्ष)	attract	खन् (खन)	dig
इष् (इच्छ)	wish	कुप् (कुप्य)	angry
खिद् (खिद्य)	suffer	कथ् (कथय)	narrate
क्षल् (क्षालय)	wash	खाद् (खाद)	eat
जप् (जप)	mutter	जन् (जन्य)	be born
चिन्त् (चिन्तय)	think	चुद् (चोदय)	inspire
डी (डय)	fly	तक्ष् (तक्ष)	cut
त्रै (त्राय)	protect	तुद् (तुद)	strike
तुष् (तुष्य)	please	तड् (ताडय)	beat
तुल् (तोलय)	weigh	दिव् (दिव्य)	play
नट् (नट)	act	पच् (पच)	cook

३-उ) अव्ययपदानि (Indeclinables)

अन्तः	Inside	बहिः	Outside
पुरस्तात्	Before	परस्तात्	After
विरलं	Rarely	मुहुः	Often
साकं	With	विना	Without

प्रातर्	Early	पश्चात्	Later
चेत्	If	नाना	Various
धिक्	Fie	पृथक्	Separate

४) सरलानि वाक्यानि (Simple Sentences)

हरिः गृहे स्यात्	Hari should be at home
जलमलं पिबेत्	One should drink enough water
वेदाध्ययनं कुर्याम्	I should study the Vedas
पादौ क्षालयेथाः	You should wash your feet
यथा ते तत्र वर्तेरन्	As they would act there
अलूक्षा धर्मकामाः स्युः	They should be dharmic and not too harsh
तथा तत्र वर्तेथाः	You should act there like that
सत्यं ब्रूयातम् (भाषेयाथाम्)	You two should speak the truth
अन्नं बहु कुर्वीत	One should make food plenty
रज्जुं सर्पं न विसम्भ्रमेत	You all should not confuse rope for snake
न निष्ठीवेत्	One should not spit
आत्मानं तोलयेयम्	I should weigh myself
उद्यमात् धनं लभेध्वम्	From effort, you should earn wealth
शरदः शतं पश्येम	May we see a hundred autumns
शुभ्रवस्त्राणि दधीमहि	We should wear clean clothes
अरण्ये धीयीरन्	They should study in the forest
अथ तमग्निमिन्धीत	Now that fire should be kindled

५) सन्धिः Sandhi

५-अ) हल् सन्धिः Consonant Sandhi

The consonant (व्यञ्जन) sandhi rules are best understood by reference to the alphabet table [vol. 1, No. 1, pp. 13.] The harsh (कर्कश) consonants are: क्, ख्, च्, छ्, ट्, ठ्, त्, थ्, प्, फ् । the soft (मृदु) consonants are: ग्, घ्, ज्, झ्, ड्, ढ्, द्, ध्, ब्, भ् । The nasals (अनुनाशिकाः) are: ङ्, ञ्, ण्, न्, म् । These 25 consonants are called वर्गीय । The 5 classes are guttural - क वर्ग – कण्ठ्य, palatal - च वर्ग – तालव्य, cerebral - ट वर्ग – मूर्धन्य, dental - त वर्ग – दन्त्य, and labial - प वर्ग – ओष्ठ्य ।

हल् सन्धिः

पूर्व	पर	आदेशः	दृष्यान्तः
कर्कश	मृदु, स्वर	मृदु मृदु, स्वर	वाक् देवी – वाद्देवी
मृदु	कर्कश	कर्कश कर्कश	अद् ति – अत्ति
दन्त्य	तालव्य	तालव्य तालव्य	तत् जुहोति – तज्जुहोति
दन्त्य	मूर्धन्य	मूर्धन्य मूर्धन्य	तत् टीका – तट्टीका
दन्त्य	ल्	ल्ल्	तत् लयः – तल्ल्यः
न्	ल्	ँल्ल्	त्रीन् लोकान्– त्री ँल्लोकान्
न्	(च्, छ्, ट्, ठ्, त्, थ्) अम्	अनुस्वर विसर्ग ( ) अम्	कस्मिन् चित् –कस्मिंश्चित्
वर्गीय व्यञ्जन	अनुनासिक	व अनुनासिक अनुनासिक	षट् मुख – षण्मुख
अनुस्वर	वर्गीय व्यञ्जन	व अनुनासिक व्यञ्जन	शं करः – शङ्करः
व्यञ्जन	श्	व्यञ्जन छ्	तत् शं–तच्छं
ह्रस्वस्वर	ङ्, ण्, न्	ह्रस्वस्वर ङङ्, ण्ण्, न्न्	वदन् एव – वदन्नेव
ह्रस्वस्वर	छ्	ह्रस्वस्वर च् छ्	पद छेद – पदच्छेद
ऋ,र्,ष्	(अट्,कुप्) न्	ऋ,र्,ष् ( )ण्	राम अयन– रामायण
(इ,उ,ऋ र्,कुप्)	स्	( ) ष्	ब्रू से – ब्रूषे
क्,त्	ह्	(ग्,द्)ध्	विद्युत् हेति– विद्युद्धेति

६ सुबन्तप्रकरणम् – Declension

The declension of a Sanskrit nominal is governed by its gender and the final sound of the primitive or प्रातिपदिक । Even for a given gender and final sound, there are variations. Adjectives do not possess an inherent gender, but they take on the gender of the nouns they

modify. Thus, adjectives come in all 3 genders! There are 8 cases and the case endings depend on the case and number.

६-१ **विभक्तयः – Cases**

विभक्ति	**कारक**	**Case**
प्रथमा	कर्तृ	Nominative
द्वितीया	कर्म	Accusative
तृतीया	करण	Instrumental
चतुर्थी	संप्रदान	Dative
पञ्चमी	अपादान	Ablatine
षष्ठी		Genitive
सप्तमी	अधिकरण	Locative
सं प्रथमा	संबोधन	Vocative

The various cases precisely relate the role of the noun to the action. In English this relationship is expressed through either prepositions or through word order as seen in the table below:

Case	**Relationship to verb**	**Preposition Used**
Nom.	Agent - doer	Syntax
Acc.	Direct object	Syntax
Inst.	Implement	By, with
Dative	Indirect object	For
Ablative	Separation	From
Genitive	Possession	's, of
Locative	Place	In, on, over,...
Vocative	Address	(Hey!)

Consider the following sentences:

कृष्णः पचति ।
कृष्णः ओदनं पचति ।
कृष्णः अग्निना ओदनं पचति
कृष्णः अग्निना ओदनं पुत्राय पचति ।
कृष्णः अग्निना ओदनं पुत्राय वात्सल्यात् पचति ।
कृष्णः अग्निना ओदनं रामस्य पुत्राय वात्सल्यात् पचति ।
कृष्णः अग्निना ओदनं रामस्य पुत्राय वात्सल्यात् गृहे पचति ।

Now the meaning:
Krishna cooks.
Krishna cooks rice.
Krishna cooks rice with fire.
Krishna cooks rice with fire, for son.
Krishna cooks rice with fire, for son, out of (from) love.
Krishna cooks rice with fire, for Rama's son, out of love.
Krishna cooks rice with fire, at home, for Rama's son, out of love.

In the above sentences, the action is cooking. The agent is Krishna. In active voice, the agent and the action have to agree in their common grammatical attributes, viz. number and person. Krishna is singular, third person.

पचति is also third person singular! **None of the other cases have to agree with the verb in this respect.** Indeed this is generally not possible as we shall see.

The object being cooked is rice which is placed in the accusative case. As the object being cooked can be many, the direct object need not be singular and thus cannot be in agreement with the singular verb. The implement for cooking is fire and fire is placed in the instrumental case. Cooking is to benefit the son who is placed in dative. Cooking is done out of love, thus, love is in ablative.

The son is Rama's son. Rama has no relationship the action - to cook. **The genitive relates not to the verb but to another noun and therefore it is not a कारक** । Finally the place of cooking is the house which is in locative.

A meaningful sentence can be had with the कर्तृ, क्रिया and any number of कारक ।

However, the sentence कृष्णः रामस्य पचति does not make sense because the genitive relates to another noun and the only other noun is Krishna. Thus the sentence traslates to - Rama's Krishna cooks!

७ तिङन्तप्रकरणम् **Verbs - Conjugation**

७-अ) विद्यर्थे विधिलिङ् **Potential Mood**

This mode is used to express that a certain action should or ought to be carried out. This is similar to the imperative except that it is not a direct command but rather a broad

directive. It is also used to express possibility (doubt) or a hypothesis (what if?) or to express a wish, invitation, etc.

All the terminations for this mode start with ई followed by essentially the लङ् terminations. However, there are some exceptions.

परस्मैपद (आत्मनेपद) विद्यर्थे लिङ् तिङन्ताः

	एक वचन	**द्वि वचन**	**बहु वचन**
प्रथम पुरुब	ईत् (ईत)	ईताम् (ईयाताम्)	ईयुः (ईरन्)
मध्यम पुरुष	ईः (ईथाः)	ईतम् (ईयाथाम्)	ईत (ईध्वम्)
उत्तम पुरुष	ईयम् (ईय)	ईव (ईवहि)	ईम (ईमहि)

The sloka at the beginning of this lesson uses the potential mood which is a broad injunction to meditate on ... for ...

Exercises

1. Combine these using सन्धि rules :

य्र अनः, षट् नवतिः, जगत् शासक, तस्मिन् उदकम्, चित् मयः, उत् हरति, तरु छाया, प्राक् मुखः, अस्मिन् लोके, जगत् लीला, आकाशात् डयते, वाक् झरी, विद् तः, वाक् होता, तत् रूप, अरीन् जयति, बालान् ताडयति।

2. Do पदच्छेद in the following :

सत्यान्न प्रमदितव्यम्, आकाशाद्वायुः, अन्नाद्ध्येव, यस्मिन्निदं, उद्धरति, तरुच्छाया, वाङ्मय, तच्छुत्वा, तज्जुहोति, अस्माल्लोकात्, षड्विंशति, बहूञ्छिल्पिनः, सँल्लक्ष्मीहीनं, पितॄंस्तर्पय, भगवद्गीता ।

3. Identify the tense/mood/pada :

लकार, पद चरेत्, अभवाव, लभध्वम्, कम्पते, वद, क्षमस्व, भाषेरन्,
भिक्षावहै, अवतु, करोषि, गच्छामि, वर्तेथाः, पश्यत, अत्यजन्, जीवेयम्, गायाम, अयतावहि, मोदावहे, रोचध्वे, पठताम्, जीवामः, बोधथ, सरानि, पिब, जिघ्रन्ति, सहेय ।

Sanskrit Crossword #3 (One syllable per box)

Clues Across :

1 Quick
4 Today, now
5 Main Bridgewater diety
6 Gold
8 Sandal paste
10 May he protect
11 Written (past participle)
12 Secret
13 Clove

Clues Down :

2 Entrance
3 Siva - Lord of dance
4 Lotus
6 Siva - Wearer of skulls
7 Palm of the hand
8 Consisting of four parts, Chess
9 He will salute

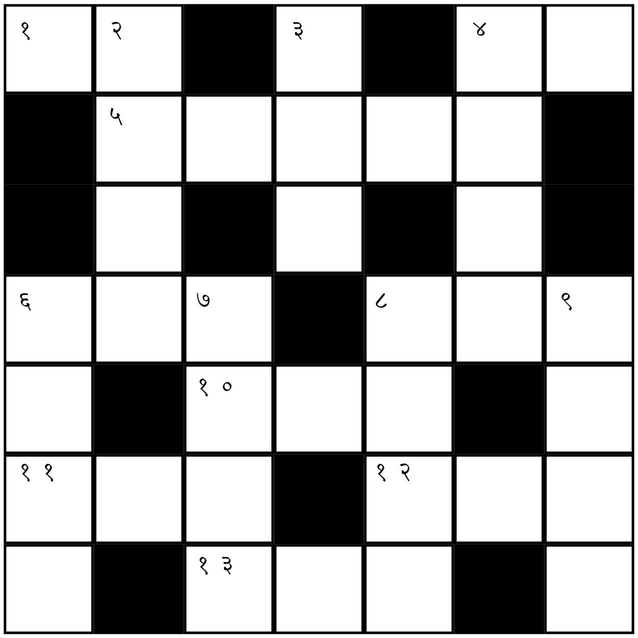

Solutions to Exercises from Unit – 3

1. शान्तिरस्तु । आर्यपुत्रो जयतु । अयुर्वर्धताम् । देवास्तृप्यन्ताम् । हे छात्रा धर्मं चरत ।

2. रामः वनं गच्छति । बुधाः वदन्ति । गुरुः विष्णुः । देवाः तुष्ठाः अभवन् । रामः च लक्ष्मणः च द्वौ वीरौ। सः नृपः अजयत् । रविः राजति ॥

3. Solutions to Crossword #3 :

१ कवि। ४ अरि। ५ चन्द्रवदन। ६ प्रणव। ८ परशु। १० चतुर। ११ जननी। १२ मातृक। १३ यथार्थ॥ २ विचक्षण। ३ सुवर्ण। ४ अनन्तर। ६ प्रयोजन। ७ वचनीय। ८ परमार्थ। ९ शुभकर॥